

Lezing over Een handvol sneeuw van Jenny Erpenbeck

Drentse literatuurclubs, maart 2016

Joke Rosier

	<p>Dit is blz. 1 van mijn boek!</p> <p>Op 5 september ontvingen Jenny Erpenbeck en Elly Schippers de Europese Literatuurprijs 2015: de prijs voor het beste Europese boek dat in het Nederlands is vertaald. En ik was erbij! Normaal hecht ik niet zo aan handtekeningen van schrijvers. Het gaat tenslotte niet om de schrijver, maar om het boek. Maar in dit geval, nu ik behoorlijk intensief met dit boek bezig ben geweest, vond ik het toch wel heel leuk. Het voegt voor mij wel iets toe om degene te zien en te spreken die dit bijzondere boek geschreven heeft. Ik heb daar veel bewondering voor, dat je tot zoiets in staat bent. Een boek om aandachtig te lezen en diep over na te denken.</p>
	<p>Bewondering ook voor de vertaalster. Verschrikkelijk knap werk. Het boek is niet eenvoudig om te lezen, maar nog moeilijker om te vertalen. Die onaffe zinnen bijvoorbeeld. Elly vertelde dat ze af en toe aan Jenny moest vragen wat ze bedoelde, om te weten hoe ze het moest vertalen. Welke werkwoordsvorm ze moest gebruiken, een voltooide tijd of juist niet.</p> <p>Ook los van de onaffe zinnen komen er veel werkwoordsvormen in het boek voor die wij niet hebben. Was wäre geschehen wenn... Hätte es auch sein können dass.... In het Nederlands heb je steeds zou nodig: wat zou er gebeurd zijn als.... Met het gevaar dat het behoorlijk saai wordt.</p> <p>En de titel. Aller Tage abend: de avond van alle dagen letterlijk. Een deel van een spreekwoord: Es ist noch nicht aller Tage Abend. Het is nog niet de avond van alle dagen. Het was een idee van de vertaalster om het boek in het Nederlands de titel 'Een handvol sneeuw' te geven, omdat 'de avond van alle dagen' ons in Nederland niks zegt.</p> <p>Nog even doorgaan op de titel/op het spreekwoord: In de analyse schreef ik dat 'Es ist noch nicht aller Tage Abend' zou betekenen: Er is nog hoop, maar bij nader inzien denk ik dat het meer in de richting gaat: Het leven gaat gewoon door. Er is iemand doodgegaan, we hebben verdriet, maar het leven gaat door, we moeten verder. De grootmoeder zegt het na de verschrikkelijke moord op haar man (p. 22). De hoofdpersoon zegt het nadat haar vriendin is overleden (p. 98). Het zegt iets over de hardheid van de mensen. Het leven heeft ze hard gemaakt. Er is nauwelijks plaats voor emoties, als je emoties toont, ga je eronderdoor.</p> <p>Inmiddels is er een andere betekenis van de titel tot mij doorgedrongen. Het is niet het hele spreekwoord: es ist noch nicht aller Tage Abend. De titel is: Aller Tage Abend. En dat betekent: dood. Het is wel de avond van alle dagen. De titel 'Een handvol sneeuw' is veel hoopvoller. Een handvol sneeuw had het kind kunnen redden. Je kunt wel degelijk iets doen om je lot te ontlopen, al is het misschien maar tijdelijk. Een handvol sneeuw had misschien de oude mevrouw Hoffmann kunnen redden, maar ja, het was mei... deze keer was er geen ontkomen meer aan. 'Een handvol sneeuw' dekt volgens net zo goed de lading als 'Aller Tage Abend'. In het Engels is de titel: The End of Days'.</p> <p>Elly Schippers heeft het druk: ze werkt aan de vertaling van het volgende boek van Erpenbeck: Gehen, ging, gegangen. Over vluchtelingen. Bij bol.com staat het al</p>

	aangekondigd in het Nederlands. Deze keer met een simpele vertaling van de titel: Gaan, ging, gegaan.
<p>Europese Literatuurprijs 2015</p> <ul style="list-style-type: none"> • "Een schitterend historisch panorama van het Europa in de twintigste eeuw trekt aan de lezer voorbij, soms krijg je inzicht in de politieke situatie, altijd blijft haar verhaal hoogst persoonlijk. Erpenbeck goochelt met tijden, schrijft in een beeldende stijl, kiest voor elk hoofdstuk weer een net wat andere toon en hanteert een enorme variëteit in werkwoordsvormen als het gaat om het aanduiden van de tijd. Dat de lezer daar niet in verstrikt raakt is te danken aan Elly Schippers, die een uitmuntende prestatie heeft geleverd." 	<p>De jury: "Een schitterend historisch panorama van het Europa in de twintigste eeuw trekt aan de lezer voorbij, soms krijg je inzicht in de politieke situatie, altijd blijft haar verhaal hoogst persoonlijk. Erpenbeck goochelt met tijden, schrijft in een beeldende stijl, kiest voor elk hoofdstuk weer een net wat andere toon en hanteert een enorme variëteit in werkwoordsvormen als het gaat om het aanduiden van de tijd. Dat de lezer daar niet in verstrikt raakt is te danken aan Elly Schippers, die een uitmuntende prestatie heeft geleverd."</p>
<p>Waar hebben we het over?</p> <ul style="list-style-type: none"> • Structuur en stijl • Fictie tegenover realistisch decor • Wat bepaalt je leven? Vrije keus? Toeval? Afkomst? Lot? Politiek? • Dood • Zwijgen • De kracht van literatuur 	<p>Nadenken over de dood.</p> <p>Erpenbeck zegt in een interview dat zij de dood wilde onderzoeken: 'Ik wilde door het schrijven van dit boek over de dood nadenken. Wat laat iemand na, hoe gaat men daarmee om en hoe neemt men iemand waar na het overlijden, hoe oordelen anderen over het leven van iemand'.</p> <p>Wat bepaalt je leven?</p> <p>Je kunt niet doodgaan zonder geleefd te hebben. Wat bepaalt het moment dat je doodgaat? Dat is eigenlijk precies hetzelfde als: wat bepaalt hoe je leven eruit ziet? Je eigen keus? Of zijn het afkomst, politiek, toeval, lot? Dat laat Erpenbeck zien aan de hand van de biografie van een vrouw, die uiteindelijk mevrouw Hoffmann blijkt te heten.</p> <p>Een bijzondere biografie, want de hoofdpersoon gaat vijf keer dood! Daaruit blijkt overduidelijk dat het om fictie gaat. Dat wisten we natuurlijk al, iedere roman is per definitie fictie. Maar Erpenbeck benadrukt dit wel heel erg, ook door de manier van schrijven: stel dat het net even anders gegaan zou zijn, stel dat de vrouw was uitgeleden en een been had gebroken, hoe zou het dan zijn verlopen.</p> <p>Over biografie gesproken. In een interview zegt Erpenbeck dat haar oma model heeft gestaan voor de hoofdpersoon. Haar oma was Hedda Erpenbeck-Zinner. In een interview met de Groene Amsterdammer vertelt E over haar: Geboren in 1905 in Lemberg, Galicië. Met haar ouders in de tijd van de pogroms gevlucht naar Wenen. Tussen beide wereldoorlogen was ze actief als antifasciste en communiste. Ze woonde achtereenvolgens in Berlijn, Wenen en Praag . In 1935 ging ze naar Moskou, waar ze Stalins zuiveringen meemaakte. In 1945 keerde zij terug naar de DDR en 'werd zij een populair schrijfster, die na de val van de Muur meteen in de vergetelheid raakte' (aldus Erpenbeck). Ze overleed in 1994.</p> <p>Fictie tegenover een realistisch decor</p> <p>Die fictie zet Erpenbeck af tegen een wel heel realistisch decor: De complete 20ste eeuw in Oost-Europa. Geen vrolijk decor, geen vrolijke geschiedenis, geen vrolijke werkelijkheid. Geen vrolijke mensen ook trouwens. Het is vooral een kwestie van overleven. Een handvol sneeuw is niet een boek waar je vrolijk van wordt. Maar wel een boek dat je aan het denken zet.</p> <p>Nogmaals: ons boek is pure fictie, Hedda Zinner ging echt maar één keer dood. Maar het decor is wel levensecht.</p> <p>Structuur en stijl, wil ik ook graag nog wat over zeggen. En dan nog twee thema's die in de analyse nog niet zo aan de orde zijn gekomen: zwijgen, verzijsen en de kracht van literatuur.</p>

Structuur en stijl

- Structuur en inhoud passen bij elkaar
- 'de geraffineerde structuur is een grote symfonie': ieder boek ander tempo en ritme
- Het verhaal niet alleen vertellen via de inhoud, maar ook via de taal
 - Onzichtbare verteller (behalve in intermezzi)
 - Onaffe zinnen
 - Achttien zijn alleen is niet genoeg

In de analyse heb ik daar ook al wat over geschreven. Maar dat is al bijna een jaar geleden. Intussen ben ik op nog wat andere gedachten gekomen.

Wat was er gebeurd als Erpenbeck gewoon de biografie van mevrouw Hoffmann had geschreven? Haar leven – tegen die verschrikkelijke achtergrond- was er boeiend genoeg voor. Dan was het boek een stuk minder complex geweest. Veel recensenten vinden het boek te geconstrueerd. Ze vinden dat de emotie daardoor ondersneeuwt.

Structuur volgt inhoud

We hebben net gehoord: Erpenbeck wilde over de dood nadenken. Dan heb je mensen nodig die dood gaan. In sommige thrillers vallen ze bij bosjes. Erpenbeck kiest ervoor om één persoon een aantal malen dood te laten gaan. Dat krijg je niet voor elkaar in een chronologisch verhaal. Daar hoort deze structuur bij. Inhoud en structuur hebben hier dus alles met elkaar te maken. De structuur volgt de inhoud.

Wel een chronologische biografie:

Julia Franck: *De Middagsvrouw*. Julia Franck, van dezelfde leeftijd als Erpenbeck, beschrijft de fictieve biografie van haar oma. Wel chronologisch, in dezelfde periode als waarin 'Een handvol sneeuw' zich afspeelt en deels ook met hetzelfde decor. Maar het thema is daar veel meer: de psychologie van de hoofdpersoon, Helène, voor wie de oma van Franck model stond. Hoe kwam zij ertoe om haar zoon op het station achter te laten.

Symfonie

In een Duitse recensie vond ik de volgende uitspraak: 'De geraffineerde' structuur heeft de kwaliteit heeft van een 'grote symfonie'. Alle 5 boeken verschillen in ritme en tempo van elkaar.' Mijn invulling daarvan:

Boek 1: een rustige introductie. Alle thema's en motieven komen voorbij.

Boek 2: borduurt daarop voort.

Boek 3: een roerige en verwarrende periode in het leven de hoofdpersoon. Veel vrienden/kameraden, veel emoties. Korte onaffe zinnen, veel dialoog.

Boek 4: veel korte hoofdstukken, soms van 2 of 3 regels. Staccato, noemt de recensent dat, staccato scenewisselingen. Die wijzen er volgens hem op dat niets in Oost-Duitsland voor lang is. Daar kan ik mij niet zoveel bij voorstellen. Het is in ieder geval de enige fase waarin de vrouw een (min of meer) tevreden bestaan leidt.

Boek 5: Een lange rustige weg naar het einde.

Stijl

'Hier werd het verhaal eindelijk ook eens verteld via de taal en niet alleen via de inhoud', laat Erpenbeck een van haar personages zeggen (p. 153). Wat bedoelt ze hiermee?

Volgens mij slaat het ook op de manier waarop ze zelf graag wil schrijven en ik denk: ook schrijft. Ik denk dat ze bedoelt:

- Erpenbeck zit in de hoofden van haar personages. Nergens zie je haarzelf als verteller (behalve in de intermezzi, daarover zometeen meer). Het verhaal ontrolt zich, het gebeurt, zonder dat er iemand is die zegt: en toen zus en toen zo, hij dacht dit en zij dacht dat. Dat betekent dat je soms tussen de regels door moet lezen, bijvoorbeeld welke emoties een personage doormaakt. Bijvoorbeeld de grootvader die zijn kleindochter dood verklaard heeft. Erpenbeck zegt niet dat hij daar verdriet van heeft en eigenlijk heel nieuwsgierig is naar haar wel en wee. Erpenbeck zet ons midden in een scene: (p. 17). *VOORLEZEN. Een oude man – De*

	<p><i>Heer heeft gegeven, de Heer heeft genomen.</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • Erpenbeck beschrijft haar personages niet, maar via wat ze zeggen en doen en via wat anderen over hen zeggen, komen we sommige dingen te weten. Dat de hoofdpersoon er als een prostituee uitziet, weten we omdat haar moeder het haar verwijt. Dat de moeder gelijk heeft, blijkt als de hoofdpersoon later op straat wordt aangesproken door een man. (dat vind ik overigens psychologisch gezien een zwak puntje: waarom zal een man met liefdesverdriet op straat een prostituee aanspreken??). • Maar ook de onaffe zinnen die vooral in het derde boek (Moskou) voorkomen, drukken iets uit. Het is niet zomaar een verschil in toon tussen de verschillende boeken. Het zegt ook iets over bijvoorbeeld de toestand waarin de personages verkeren. Er komen veel dialogen voor. Lijken wel dialogen zoals ze ook worden uitgesproken. Dat mensen maar halve zinnen zeggen en dan weer in de rede gevallen worden. Of misschien zijn het bijeenkomsten waar we flarden van gesprekken horen. In ieder geval is lang niet overal duidelijk wie er aan het woord is. Dit is ook de periode dat de vrouw, kameraad H inmiddels, de meeste mensen ontmoet, vrienden heeft, vergaderingen bijwoont, veel emoties doormaakt, de liefde van haar leven ontmoet. Een verwarrende periode en een verwarrende stijl. Trouwens, over kameraad H gesproken.... De oma waar Erpenbeck het over had, die model stond, heette Hedda. • Het zinnetje dat steeds terugkomt: <i>‘Achttien zijn alleen is niet genoeg’</i>. Ook dat is volgens mij een voorbeeld van de taal zelf die het verhaal vertelt. Het gonst door het boek en het gonst door de maatschappij: jonge mensen zijn idealistisch en willen hun bijdrage leveren aan het tot stand brengen van de marxistische heilstaat. Op blz. staat het zinnetje nogmaals. Maar daar met een andere, naar mijn gevoel negatievere, betekenis: jongeren zoeken vertier, hebben geen aandacht meer voor idealisme. Je bent jong en je wilt wat. • Een verhaal vertellen via taal, de manier waarop je taal gebruikt. Dat is eigenlijk ook wat er in een gedicht gebeurt. Bijna ieder gedicht heeft een verhaal, een betekenis. In een gedicht lees je niet: en toen dit en dat. De dichter confronteert je met emoties en beelden die bij jou als lezer een verhaal kunnen oproepen. • Je kunt het ook vergelijken met film. Filmisch schrijven, hebben we de afgelopen jaren vaker gehoord. De camera die voor een deel van de functie van taal overneemt. • Nog even terug naar de intermezzi. Nergens zie je Erpenbeck als verteller, behalve in de intermezzi. Daar is juist heel nadrukkelijk een verteller aan het woord. Wat zou er gebeurd zijn als..... kan alleen een verteller zeggen. In het laatste intermezzo is de verteller heel nadrukkelijk aanwezig. Dat loopt zelfs door tot 1999, terwijl mevrouw Hoffmann in 1990 sterft.
<p>Het decor</p> <ul style="list-style-type: none"> • De werkelijkheid als decor • Een levend decor: de werkelijkheid bepaalt het leven van de personages, minstens voor een deel 	<p>Fictie tegenover een realistisch decor</p> <p>Ik noem die realistische achtergrond een decor. De werkelijkheid als decor. De werkelijkheid maakt geen deel uit van het verhaal, maar is gewoon aanwezig. Erpenbeck beschrijft niet de geschiedenis, die geschiedenis is er, zonder nadere uitleg. Als achtergrond, als decor. Alleen in het vijfde boek wijkt Erpenbeck daarvan af. Kom ik zo op.</p> <p>Maar tegelijk is de werkelijkheid, zijn de omstandigheden, ook oorzaak van de levensloop van de personages. De plek, de omstandigheden waarop/waarin ze geboren zijn bepalen hun leven, op z'n minst mede.</p> <p>Erpenbeck legt die werkelijkheid niet uit. Voor een goed begrip wil ik er met een sneltreinvaartje doorheen. Een paar feiten maken het verhaal duidelijker.</p>

- Koninkrijk Galicië – Lodomerië : koninkrijk binnen het Oostenrijks-Hongaarse rijk.. Na WO 1 ontbonden. Later Pools, Nu Oekraïne
- Brody – Lemberg (nu Lviv) - Wenen – Moskou – Berlijn: het toneel van de roman
- Brody was de geboorteplaats van een bekende schrijver: Joseph Roth. (1894-1939). Hij beschrijft Brody in veel van zijn romans. *'De stad heeft achttienduizend inwoners, van wie vijftienduizend joden. Onder de drieduizend christenen zijn ongeveer honderd handelaren en kooplieden, verder honderd ambtenaren, een notaris, een arts en acht politieagenten. Van de vijftienduizend joden leven er achtduizend van de handel. (...) De andere zeventienduizend zijn kleine handwerkslieden, arbeiders, waterdragers, geleerden, synagogedienaren, onderwijzers, schrijvers, thoraschrijvers, talleswevers, artsen, advocaten, beambten, bedelaars en stille armen die van de openbare liefdadigheid leven, doodgravers, besnijders en grafsteenhouwers. De stad heeft twee kerken, een synagoge en veertig gebedshuizen. De joden bidden dagelijks driemaal. (...) Zij zijn geen zeldzame gasten bij God, bij hem zijn ze thuis.'*

Het decor -

- Antisemitisme
- Honger in Wenen
- Moskou
- Goetlag
- Oost-Berlijn
- Berlijn na de val van de muur

Antisemitisme

- Al sinds de Middeleeuwen worden Joden gediscrimineerd en vervolgd. Veel joden trokken in de loop der eeuwen naar Centraal en Oost-Europa.
- Eind 19^e eeuw: De overheid was gematigder dan de bevolking, de niet-Joden. De overheid was erop gericht Joden te laten integreren- assimileren. De overheid stelde een wet voor die het mogelijk maakte dat joden en niet-joden met elkaar konden trouwen. Dat ging niet door, omdat er geen draagvlak onder bevolking voor was. Vandaar het 'burgerlijk noodhuwelijk' in ons boek.
- Eind 19^e eeuw: radicalisering van antisemitisme.
- 1880: Tsjaar Alexander II wordt vermoord in Rusland. Joden krijgen daar de schuld van. De pogroms komen op gang: Russisch woord voor geweld tegen joden. Men vernielde, zonder tussenkomst van de politie, of zelfs met medewerking van de autoriteiten, joodse wijken en mishandelde of vermoordde de bewoners. Soms vond de overheid de pogroms een goede uitlaatklep voor het volk, omdat het de aandacht van de slechte economische toestand afleidde. Er kwamen duizenden joden zo om het leven. Het maakte dat Joden op de vlucht gingen. Eerst van Rusland naar naburige landen, later gingen er ook veel naar de VS. In boek 1 maken we dat mee. De vader is weliswaar geen Jood, maar hij volgt hun voorbeeld. En ook een pogom maken we mee. Heel plastisch beschreven door Erpenbeck. Volgens sommige recensenten te plastisch. Maar ik vrees: realistisch.
- Door de Joodse vluchtelingen verdubbelt de bevolking van Brody . De Joden raken onderling verdeeld. Grofweg gezegd zijn er de orthodoxe Joden, die koste wat het kost trots aan hun Jodendom vasthouden. De grootvader. Aan de andere kant zijn er Joden die uit lijfsbehoud zich zo goed mogelijk aanpassen: De dochter die uit het getto vlucht na de gruwelijke moord op haar man en die haar dochter met een goj laat trouwen, om haar zo weinig mogelijk Joods te laten zijn. Later de vlucht naar Wenen, waar ze zo anoniem mogelijk en zo geassimileerd mogelijk leven. Dat lukt uiteindelijk: de dochter wordt begraven op de RK begraafplaats.
- **Goethe.** Ik denk dat ook het verzameld werk van Goethe, dat een eeuw lang meereist, hier een rol speelt. Goethe is het boegbeeld van Duitse cultuur. Als je Goethe leest, is dat niet alleen een teken van Bildung, een goede opvoeding, maar het is ook een teken van Duitser zijn, van assimilatie. Het verzameld werd van Goethe als bescherming tegen antisemitisme. Wel wrang dat Goethe ook beschuldigd wordt van antisemitische uitlatingen in zijn boeken. De grootouders hebben Goethe trouwens niet alleen voor de schijn in huis. Ze lezen elkaar er ook

met veel plezier uit voor. (Meer weten over Goethe? Lees de biografie, geschreven door Rudiger Safranski, die in 2015 in het Nederlands is verschenen). Uiteindelijk helpt Goethe niet: de steen tijdens het progrom raakt een deel van het verzameld werk. En als de grootmoeder wordt gedeporteerd, verdwijnt het in de tweedehands boekenzaak. Tegenover Goethe staat de 7-armige kandelaar – bij uitstek een Joods attribuut. Het geeft het hinken op twee culturen aan.

Wenen:

- In de Eerste wereldoorlog werd Wenen niet direct bedreigd, maar er was wel een economische blokkade en dat leidde tot een gebrek aan vooral voedingsmiddelen en kleding. Dat zien we.
- Na de Eerste Wereldoorlog werd Wenen een bolwerk van socialisme/marxisme/idealisme. Sociale vernieuwingen werden krachtig aangepakt. Een van de paraprijen was de sociale woningbouw. In de jaren twintig en dertig verrezen grote 'paleizen voor de armen'. En niet alleen huizen, maar ook badhuizen, kinderopvang, enzovoort. Door een toevallige ontmoeting komt onze hoofdpersoon bij een socialistische groep terecht. Daar ontmoet ze haar toekomstige man. Vanuit zijn idealisme verhuizen ze samen naar Moskou.

Moskou, 1935

- Daar komen ze midden in de Grote Zuiveringen van Stalin terecht. Dat is de heksenjacht van Stalin om het land te zuiveren van persoonlijk en politieke tegenstanders of vermeende tegenstanders. Stalin was vanaf de 20-ger jaren tot zijn dood in 1953 de dictator in Rusland. Vanaf 1934 begon hij met de Grote Zuiveringen. Hij voerde een wet door die de mogelijkheid bood om de zogenoemde Vijanden van het Volk uit de weg te ruimen. Vanaf 1937 werden mensen niet meer op naam veroordeeld, maar in aantallen. En ze werden daarbij in categorieën ingedeeld:
 - Cat 1: meteen terechtgesteld of
 - Cat 2: naar de Goelag gestuurd.
- De vonnissen werden uitgesproken door troika's, een tribunaal van drie plaatselijke personen. We zien dat gebeuren in het boek.
- De Zuiveringen begonnen met drie showprocessen, de Moskouse processen. Schijnprocessen, in scene gezet, tegen prominente mensen in de Sovjetunie. Bocharin (van het grapje op blz. ...) werd in een van die processen ter dood veroordeeld. Eerst was hij een bondgenoot van Stalin, maar uiteindelijk beschuldigd van samenzwering tegen de staat. Op 15 maart 1938 werd hij terechtgesteld.
- Onze hoofdpersoon komt in de Goelag terecht, categorie 2, dus, het linker- of het rechterstapeltje.

Nicolaj Bocharin (1888-15 maart 1938)

Goelag

In 1918 richtte Lenin opvoedingskampen en werkkampen in met een economisch doel: om dunbevolkte gebieden in Rusland te ontwikkelen. Bijvoorbeeld Siberië, helemaal in het Noord-Oosten van Rusland. De bewoners werden er aan het werk gezet: spoorlijnen aanleggen, kanalen graven, goud delven. Goelag is de Russische afkorting van de organisatie die de werkkampen begeleidde. Stalin gebruikte de werkkampen later om zijn Vijanden van het Volk op te bergen. Volgens officiële Russische cijfers zaten er in 1939 meer dan 2 miljoen mensen gevangen.

Oost-Berlijn

Dan komen we in de tijd die we allemaal zelf hebben meegemaakt. Uit de tijd van de

	<p>Koude Oorlog hebben wij denk ik vooral een negatief beeld van Oost-Duitsland. ‘Achter het ijzeren gordijn’, heette het. Mensen zaten opgesloten in hun land. Maar onze hoofdpersoon maakt er haar gelukkigste periode door. Ze is een beroemd schrijfster geworden en is heel maatschappelijk betrokken. Ze is na haar moeizame jeugd en afkomst en de zware periode in Moskou tot volle bloei gekomen, ondanks dat ze haar man verloren heeft. Ze ontvangt veel Oost-Duitse prominenten in haar huis. Over de negatieve kanten van het ijzeren gordijn, zoals wij ze kennen, lezen we niet in boek 4.</p> <p>Berlijn na de val van de muur, 1989 Daar horen we wel negatieve dingen over in het boek. Dat begint al in het intermezzo: p. 231: de in beroering geraakte volksmenigte stormt haar eigen land uit en werpt zich in de armen van de kapitalistische broeders en zusters. Twintig soorten boter, de huur met tien vermenigvuldigd. Wat tot nu toe een leven heette, heet nu een wachttijd van veertig jaar, zegt de verteller met veel ironie. Ook zoon Sasja kijkt in boek 5 als hij in Wenen is met ironie naar de mensen daar. Het westerse buitenland (p. 251 onderaan). Snelle auto’s, arrogante mensen, prosecco bij het ontbijt. En hij denkt (p. 252): ‘Intussen is de grens die hem vroeger van het westen scheidde, weliswaar allang verdwenen, maar bij hem lijkt die grens naar binnen geschoven te zijn en nu degene die hij was te scheiden van degene die hij moet en zou kunnen zijn. In boek 5 gaat Erpenbeck dus juist wel in op wat ik het decor noem. In de eerste 4 boeken doet ze dat niet, is die werkelijkheid gewoon aanwezig. In het 5^e boek is er op z’n minst sprake van ironie, laat Erpenbeck haar personages dingen denken over de werkelijkheid.</p>
<p>Wat bepaalt je leven? Vrije keus? Lot? Toeval? Politiek? God?</p> <ul style="list-style-type: none"> • Omstandigheden spelen grote rol • Brody-Wenen-Moskou: van de regen in de drup • Pas als hoofdpersoon afrekent met haar verleden, komt ze tot bloei • ‘wat zou het mooi zijn, denkt ze, als het toeval regeerde en niet een God.’ (p. 14) 	<ul style="list-style-type: none"> • De plek waar je geboren wordt bepaalt voor een heel groot deel je leven. Voor de meeste mensen. Stel dat wij in Afrika of in Syrië geboren waren, dan zaten we nu in een vluchtelingenkamp, misschien wel in Nederland. Of stel dat we in 1902 in Galicië geboren waren... Hoe zou ons leven dan verlopen zijn? • Natuurlijk maak je keuzes in je leven. Mensen uit Syrië kiezen ervoor alles achter zich te laten, uit nood. Ze komen dan weer in andere omstandigheden terecht, en het is maar de vraag of ze daar gelukkig van worden. Onze hoofdpersoon (of haar ouders) kiezen ervoor om naar Wenen, naar Moskou te gaan. Ook daar krijgen ze te maken met de omstandigheden, de politiek. Die zijn bepalend voor leven en dood. • Toch is er binnen die omstandigheden ruimte voor je eigen keus, je eigen wil. Als de hoofdpersoon weet af te rekenen met haar verleden, komt ze tot bloei. Kan ze zich los van de omstandigheden ontwikkelen tot een bekend schrijfster en is ze redelijk gelukkig. Dat heeft te maken met de liefde voor haar man en met het verbreken van het zwijgen. In haar familie werd veel verzwegen, werd niet gepraat over emoties. Bovendien was ze opgezaald met een gevoel van tekortschieten, haar breiwerkje was slordig en slonzig. Het komt steeds terug in het boek. Tegen haar man kan ze zich uiten en dat helpt: P. 170 onderaan. ‘VOORLEZEN: Pas door haar liefde voor hem was het haar duidelijk geworden hoe sterk ze er altijd naar..... – einde alinea • Lot. Eigenlijk hetzelfde als toeval. Op p. 14 denkt de moeder (ze zit op het voetenbankje de sjivve te doen): ‘wat zou het mooi zijn als het toeval regeerde en niet een God.’ Met andere woorden: hoe kun je troost vinden bij een god die zo wreed is om je kind dood te laten gaan. Dan moet het maar liever het toeval, het lot zijn dat de dood veroorzaakt. Een paar weken geleden ging het stukje dat Arnon Grunberg elke dag op de voorpagina van de Volkskrant schrijft over dit onderwerp. Het ging over het voordeel van strenge, straffende goden. Het ging

	<p>o.a. over Freud, die kritisch is over religie. Die zei: het was een van de taken van de goden om de mens te verzoenen met de wreedheid van het lot. Net andersom als in ons boek: het is niet het lot, maar het is god die bepaalt. En wat god bepaalt heb je te accepteren. De Heer heeft gegeven, de Heer heeft genomen. Grunberg gaat dan verder: 'in onze cultuur is de mens zélf god geworden. Maar een dergelijke god blijkt als bindmiddel minder goed te werken, iets wat veel woede zou kunnen verklaren. De wreedheid van het noodlot maakt burgers woedend. Er is immers geen god te bekennen die een pleister op de wond wil plakken.'</p>
<p>Dood</p> <ul style="list-style-type: none"> • Wat vaststaat • Verschillende manieren van dood gaan • Manieren van omgaan met de dood: gebruiken • Leven na de dood: nagedachtenis • Gedachten over de dood • Voor de tweede keer verliezen 	<p>Erpenbeck wilde de dood onderzoeken, zei ze. En dat heeft ze gedaan. Niet alleen de dood zelf, maar ook veel aspecten ervan. We lopen ze bij langs.</p> <p>Wat vaststaat</p> <p>Als je geboren wordt, staan er twee dingen vast: dat je ooit weer doodgaat en dat de plek waar je bent doodgegaan voor altijd vastligt: zoveel graden NB en zoveel graden OL. Alles tussen je geboorte en je dood in is aan verandering onderhevig.</p> <p>Manieren van doodgaan</p> <p>De overgrootvader, die er heel lang overdoet; de grootvader die op een verschrikkelijke manier vermoord wordt; de baby die in de wieg sterft; een nogal bijzondere zelfmoord; de dood van een vriendin; de dood van de vader aan hartfalen of toch de oorlog; de verdwijning van de geliefde man in Moskou (de onzekerheid die dat met zich meebrengt. Maakt het was uit of iemand dood is of alleen maar ver weg? Ja!); de dood in de goelag waar je je eigen graf moet graven; de dood van het zusje in Auschwitz; de moeder die is gedeporteerd; een val van de trap en uiteindelijk een sterven van ouderdom.</p> <p>Val van de trap: daar beschrijft Erpenbeck wat je vaak hoort: dat mensen met een bijna-doodervaring hun hele leven zien passeren.</p> <p>Manieren van omgaan met de dood.</p> <p>Bijvoorbeeld de gebruiken na het doodgaan van de baby. Met beetje ironie worden ze beschreven: de moeder weet eigenlijk niet precies waarom ze de dingen doet die ze doet, maar ze doet ze uiteindelijk omdat ze een soort houvast bieden. De manier waarop de moeder na het overlijden van haar moeder handelt. De manier waarop Sasja zich gedraagt na het overlijden van zijn moeder.</p> <p>Het leven na de dood; nagedachtenis</p> <p>Je bent pas echt dood als je in niemands gedachten meer voorkomt. Sasja denkt op blz. 210: : 'met haar leven stopt ook de groei van de herinneringen die hij aan haar zou kunnen hebben'. Wat je hebt, dat heb je, zei zijn moeder altijd. Maar door zijn vergeetachtigheid zal hij zijn moeder nu vroeg of laat voor de tweede keer verliezen, alleen dan bij stukjes en beetjes.</p> <p>Voor de tweede keer verliezen</p> <ul style="list-style-type: none"> • P. 27: de moeder die bang is dat ze tijdens haar slaap zal vergeten dat haar kind dood is, en er dan bij het wakker worden opnieuw door zal worden overvallen • P. ..., meneer Zander, die steeds vergeet dat zijn vrouw al jaren geleden is overleden. <p>Gedachten over de dood</p> <ul style="list-style-type: none"> • P. 124: maakt het voor iemand die de waarheid niet kent verschil of iemand dood

	<p>is of ver weg?</p> <ul style="list-style-type: none"> • P. 224: Sasja, die constateert dat hij in feite z'n hele leven met z'n lijk rondloopt. 'Ik groei,, ik word oud en als het lijk klaar is, ga ik dood?' • En nog veel meer.....
<p>Zwijgen</p> <ul style="list-style-type: none"> • 'het is niet goed om meer te weten' p.263. • Sommige dingen zijn te erg om over te praten – emoties • Het zwijgen doorbreken werkt positief 	<ul style="list-style-type: none"> • Er wordt veel gezwegen, verzwegen. Emoties zijn gevaarlijk om over te praten. • Bijvoorbeeld: de moord op de grootvader tijdens de pogrom: de waarheid is te verschrikkelijk; veel mensen die de oorlog hebben overleefd in kampen worstelen daar ook mee. • De verdwenen vader van Sasja; volgens mij krijgt Sasja niets te weten over de geschiedenis van zijn moeder. Een dag voor haar dood heeft mw Hoffmann het daarover met haar zoon, als ze op een bankje in de zon zitten: p. 263: 'wat fijn dat je er bent, zegt ze. Ik ben ook blij je te zien. Het is zo'n steun voor me, maar daar heb jij geen weet van, en het is ook goed dat je het niet weet, het is niet goed om meer te weten. Haar zoon zwijgt. Vertel eens, wat het een mooie reis?' Haar zoon vraagt ook niet. Het is al te laat. Mevrouw Hoffmann krijgt het niet meer op een rijtje. In boek 4 denkt ze, terwijl de van de trap valt, aan de brief die ze haar moeder heeft geschreven en die teruggekomen is met de aantekening: geëvacueerd naar het oosten. De brief ligt onderin de linnenkast en Sasja zal hem nu vinden. 'Nu heeft ze geen geheimen meer, nu kan ze haar zoon niet meer beschermen'. (p. 204). • P. 205: 'Wat is er eigenlijk met je familie gebeurd, had haar zoon gevraagd toen hij al wat ouder was. Ze had gezegd: Wenen is gebombardeerd. Naar allerlei dingen die ze makkelijker had kunnen beantwoorden, had hij nog niet gevraagd. Ze had hem graag vertel wat voor appels ze voor de strudel gebruikte.' • Het zwijgen wordt ook ingegeven door angst. P. 170 denkt de hoofdpersoon: VOORLEZEN: Toen ze nog een kind was – zonder angst. • Het positieve effect van het doorbreken van het zwijgen.
<p>De kracht van literatuur</p> <ul style="list-style-type: none"> • Marxistische literatuurwetenschap <ul style="list-style-type: none"> – Niet het literaire werk staat centraal, maar het verband tussen literatuur en werkelijkheid – De maatschappij beïnvloedt de tekst en de tekst beïnvloedt de maatschappij – Schrijver is geen individu met originele ideeën, maar ideeën zijn altijd collectief 	<p>Marxistische literatuurtheorie:</p> <p>De hoofdpersoon komt bij de kring van Revolutionaire Schrijvers terecht. Op p. 149 constateert ze: Kon je de wereld veranderen als je maar de goede woorden vond? Of kon je de wereld zelfs alleen maar veranderen als je de goede woorden vond? En verderop: In die kring had ze voor het eerst het gevoel gehad dat de literatuur zelf iets werkelijks was, even werkelijk als een zak meel,, een paar schoenen, of een volksmenigte die in beroering raakt. Hier konden de woorden zelf aangeraakt worden, er was geen overgang van de literatuur naar wat de werkelijkheid werd genoemd, de zinnen zelf waren een werkelijkheid. ... Waren de communisten eigenlijk op de wereld gekomen om te schrijven?' Het lijkt een idealistische weergave van de Marxistische literatuurtheorie. Die gaat er vanuit dat een literair werk niet op zichzelf staat, een autonoom kunstwerk is, zoals</p>

	<p>wij tegenwoordig meestal denken. Het marxisme wil literatuur inzetten om de wereld te verbeteren. Voor Marx zijn de sociale en vooral economische (arbeids)omstandigheden bepalend voor wie wij zijn en voor onze hele cultuur. Schrijvers zijn ook geen unieke individuen met originele ideeën, maar al hun ideeën worden als het ware ingegeven door de economische basis en worden dus ook altijd gedeeld (ze zijn altijd <i>collectief</i>).</p> <p>Gaan niet om het boek op zich, maar om de rol van literatuur in de maatschappij, om het verband tussen literatuur en werkelijkheid. Later onder Stalin is literatuur alleen nog maar ideologische propaganda en moeten schrijvers loyale volgelingen van Stalin zijn, anders worden ze opgepakt. Maar de Revolutionaire Schrijver, waar de hoofdpersoon niet altijd voor wordt uitgenodigd omdat ze soms te kritisch is, gaat uit van het ideaalbeeld van de kracht van literatuur.</p>
<p>De kracht van literatuur</p> <ul style="list-style-type: none"> • 'De kracht van literatuur is onder meer dat ze ons even een ander leven laat leiden. Met alle bijhorende gedachten en verwachtingen, dwalingen, emoties en dilemma's. Waar filosofie het menselijk bestaan alleen in abstracties kan vatten, confronteert literatuur ons met dat bestaan zelf. Wat is dat: vol zijn van wraak, woede, geloof of liefde? Of hoe voelt dat: een vreemdeling zijn, een afgewezen, een gevangene of een neurotische ambtenaar?' 	<p>We denken nog altijd na over de kracht van literatuur. Meer van deze tijd is deze uitspraak, die ik vond als reclame voor een cursus over filosofie en literatuur: 'De kracht van literatuur is onder meer dat ze ons even een ander leven laat leiden. Met alle bijhorende gedachten en verwachtingen, dwalingen, emoties en dilemma's. Waar filosofie het menselijk bestaan alleen in abstracties kan vatten, confronteert literatuur ons met dat bestaan zelf. Wat is dat: vol zijn van wraak, woede, geloof of liefde? Of hoe voelt dat: een vreemdeling zijn, een afgewezen, een gevangene of een neurotische ambtenaar?' (www.filosofie.nl).</p>
	<p>Verder lezen:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Joseph Roth: Radetzkyars (1932). De teloorgang van het trotse (soldaten)geslacht Von Trotta loopt parallel met de ondergang van de Oostenrijks-Hongaarse monarchie • Julia Franck: De middagvrouw (2007). Over het leven van een op Francks grootmoeder gebaseerde vrouw in de jaren tussen 1914 en 1945. • Rüdiger Safranski: Goethe – Kunstwerk van het leven. Biografie.